

10.22034/icrs.2025.549759.1394

نشریه علمی علم و تمدن در اسلام

سال هفتم / شماره بیست و پنجم / پاییز ۱۴۰۴

تغییر و تحول تاریخی بافت شهری نجف و حرم امام علی (ع)

(از پیدایش تا دوره معاصر)

سید احمد عقیلی^۱

چکیده

نجف به عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز تمدن اسلامی، در دوازده کیلومتری غرب رودخانه فرات بنا شده، ولی مکان نامطلوبی برای زندگی بسیاری از مردم بوده است. با این حال، پس از دفن حضرت علی (ع) این بیابان متروک به تدریج مورد توجه مشتاقان و ارادتمندان آن حضرت قرار گرفت. به تدریج و طی قرن‌ها، مدارس و کتابخانه‌های متعددی در اطراف مقبره ساخته شد و نجف به مرکز آموزش الهیات و عقاید شیعه در تمدن اسلامی تبدیل شد. امروزه این شهر محل استقرار یکی از مهم‌ترین مراکز آموزشی-مذهبی تمدن اسلامی به نام «حوزه علمیه نجف» می‌باشد. مقاله پیش‌رو حول دو بحث است: اول به مبادی و وجوه پیدایش نجف در تمدن اسلامی پرداخته شده و به شکل‌گیری آرامگاه امام علی (ع) در راستای بافت اولیه شهر نجف تمرکز دارد. بحث مهم‌تر مقاله؛ تحول و تاثیرگذاری بافت حرم امام علی (ع) به مثابه دگرگونی بافت شهری نجف در تمدن اسلامی از زمان پیدایش تا دوره معاصر را مورد بررسی قرار می‌دهد. مقاله حاضر بر این مسأله تاکید دارد که حرم و بارگاه امام علی (ع) تأثیر زیادی در دگرگونی تاریخی بافت شهری نجف داشته است. براین اساس، مقاله با رویکرد توصیفی-تحلیلی به دنبال پاسخی مستدل به این پرسش است که چه نسبتی بین بافت حرم امام علی (ع) با تحولات و تغییر بافت شهری نجف وجود دارد؟ به عبارت بهتر، بررسی تاریخی دگرگونی بافت کالبدی نجف - حرم و تاثیرگذاری حرم بر بافت شهری نجف در تمدن اسلامی (تا قبل از دوره معاصر) مسأله اصلی پژوهش حاضر است. رهیافت نهایی پژوهش آن‌که؛ یکی از مهم‌ترین عوامل رشد و درخشش نجف در تمدن اسلامی؛ مدنیت و مناسبات اجتماعی- فرهنگی واقع شده در آن متأثر از شکل‌گیری حرم می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: حرم امام علی (ع)، نجف، بافت شهری، دگرگونی تاریخی، تمدن اسلامی.

۱. دانشیار مرکز معارف اسلامی و ادبیات فارسی، دانشگاه صنعتی اصفهان، اصفهان، ایران. a.aghili@iut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۶ نوع مقاله: پژوهشی (۷۱-۹۰)

The Historical Transformation of the Urban Fabric of Najaf and the Shrine of Imam Ali (AS) (From Emergence to the Contemporary Period)

Seyed ahmad aghili¹

Abstract

Najaf, as one of the most important centers of Islamic civilization, was established twelve kilometers west of the Euphrates River, yet its location was unfavorable for living for many people. However, after the burial of Imam Ali (AS), this deserted wasteland gradually attracted the attention of his devotees and lovers. Over the centuries, numerous schools and libraries were built around the tomb, and Najaf evolved into a center for the study of Shiite theology and doctrines within Islamic civilization. Today, the city hosts one of the most important educational-religious centers of Islamic civilization, known as the "Najaf Hawza" (Islamic Seminary). This article revolves around two main discussions: First, it addresses the origins and aspects of Najaf's emergence in Islamic civilization, focusing on the formation of the Shrine of Imam Ali (AS) alongside the initial urban fabric of Najaf. The more significant discussion of the article examines the evolution and influence of the Shrine of Imam Ali (AS) as a catalyst for the transformation of Najaf's urban fabric within Islamic civilization from its inception to the contemporary period. The present article emphasizes that the Shrine and Mausoleum of Imam Ali (AS) had a profound impact on the historical transformation of Najaf's urban fabric. Accordingly, employing a descriptive-analytical approach, the article seeks to provide a reasoned answer to the question: What is the relationship between the Shrine of Imam Ali (AS) and the developments and changes in the urban fabric of Najaf? More precisely, the primary research focus is a historical examination of the transformation of Najaf's physical fabric—the shrine—and the influence of the shrine on the urban fabric of Najaf within Islamic civilization (up until the pre-contemporary period). The final conclusion of the research is that one of the most important factors for the growth and prominence of Najaf in Islamic civilization is the urbanity and socio-cultural relations established there, which were influenced by the formation of the shrine.

Keywords: Shrine of Imam Ali (AS), Najaf, Urban Fabric, Historical Transformation, Islamic Civilization.

1. Associate Professor, Center for Islamic Sciences and Persian Literature, Isfahan University of Technology, Isfahan, Iran. a.aghili@iut.ac.ir

مقدمه

شیعیان ده تا پانزده درصد از جمعیت جهان اسلام را تشکیل می‌دهند که اکثریت جمعیت آن در ایران حضور دارد. اما چون بیشتر مراقد ائمه شیعه در شهرهای سنتی عراق قرار دارد لذا سکونت، مهاجرت، رفت و آمد در این شهرها در حال فزونی بوده در نتیجه نیاز به مسکن در این شهرها به شدت افزایش یافته است. به این ترتیب، یک تغییر جمعیتی و انتقال سریع در شهر نجف در حال وقوع است که این شهرها را از شهرهای سنتی به شهرهای تحت سلطه هتل با بافت جدید شهری تبدیل کرده است.

علی(ع) اگرچه چهارمین خلفای راشدین بود، اما برای شیعیانی که آرامگاه او را در نجف ساختند و نگهداری کردند، او نخستین حاکم مشروع جامعه اسلامی پس از رحلت پیامبر(ص) بود. بر اساس تعالیم شیعه، زیارت قبور ائمه (علیهم السلام) بسیار ارزشمند و از توفیقات الهی برای انسان است. به اعتقاد شیعیان زیارتگاه‌های ائمه (علیهم السلام) محل فیض معنوی (برکت) است که خداوند در آنجا به گونه‌ای خاص حضور دارد و حتماً به درخواست‌های مردم پاسخ می‌دهد. شیعیان از این زیارتگاه‌ها طلب برکت می‌کنند و از اولیای الهی طلب شفا و برآورده شدن حاجات می‌کنند. فرد شیعه معتقد است که زیارتگاه، منبع برکات الهی می‌باشد و روح انسان را تطهیر می‌کند. بر این اساس، شیعیان به احیاء و توسعه این قبور متبرکه بسیار توجه داشته و آرامگاه این ائمه (علیهم السلام) را تجلیل فراوان می‌کنند. بیشترین مکان آرامگاهی شیعیان جهان در عراق است که شش مکان آرامگاهی از آنها را در چهار نقطه پراکنده دارد که در بخش‌های میانی و جنوبی و شمال کشور پراکنده شده‌اند. در ایران یک مکان آرامگاهی و در عربستان سعودی نیز یک مکان آرامگاهی قرار دارد. در عراق: مزار امام علی(ع) در نجف، پسرش امام حسین(ع) در کربلا، در کاظمیه آرامگاه امامین موسی‌الکاظم(ع) و محمدالجواد(ع) (امام هفتم و امام نهم)، و در سامراء آرامگاه امامین علی‌الهادی(امام دهم) و حسن‌العسکری(امام یازدهم) علیهم السلام، می‌باشد.

در بین جمعیت‌های شیعه در کشورهای دیگر مانند هند و افغانستان که هیچ مقبره‌ای برای ائمه وجود ندارد، اما مردم برای تقرب معنوی به این امامان، تربت این اماکن مقدس را از عراق آورده و در کشورهای خود در اماکن مشخصی جای داده و نامگذاری کرده‌اند که امام باره نامیده می‌شوند. یکی از نمونه‌های معروف آن امام باره، شاه نجف است که در قرن نوزدهم میلادی ساخته شد و در شهر بزرگ لکهنو در

شمال هند واقع شده که خاک نجف در آنجا نگهداری می‌شود یا در افغانستان که شهر مزارشریف را مرقد امام علی (ع) می‌دانند.

طرح مسأله

آنتونی موریس^۱ (زاده: ۲۹ آوریل ۱۹۹۰ م) شهرهای عربی-اسلامی را بر اساس مبادی پیدایش به سه نوع طبقه‌بندی می‌کند: دو نوع اول، یا بر روی شهرهای موجود در تمدن‌های پیش از اسلام ساخته شده‌اند، و بدون هیچ پیشینه‌ای پدید آمده‌اند مانند اربیل در شمال عراق، یا با برنامه‌ریزی ساخته شده مانند دمشق که بر روی یک شهر برنامه‌ریزی شده رومی ساخته شده است. نوع سوم، شامل شهرهای جدیدی است که بر روی زمین‌های فتح شده توسط مسلمانان-مانند تونس- در تمدن اسلامی شکل گرفته‌اند که نجف به دسته سوم تعلق دارد. (Anthony & Morris, 2013:380)

به‌طور کلی، شهرهای اولیه عراق در مجاورت رودخانه‌های دجله یا فرات، که دو رودخانه اصلی عراق هستند و قبلاً به عنوان بین‌النهرین شناخته می‌شدند، بنا شده‌اند. نجف در دوازده کیلومتری غرب رودخانه فرات بنا شده است، بنابراین، آوردن آب به این منطقه هزار سال پیش، مشکل‌ساز بوده و در نتیجه، مکان نامطلوبی برای زندگی بسیاری از مردم بوده است. با این حال، برخی تصمیم گرفتند در بیابان متروک نجف ساکن شوند تا به زائران حرم امام علی (ع) خدمت کنند. آنان از طریق خدمت به زائران امام علی (ع)، امرار معاش می‌کردند. به تدریج و طی قرن‌ها، مدارس و کتابخانه‌های متعددی در اطراف مقبره ساخته شدند و نجف به مرکز آموزش الهیات و عقاید شیعه تبدیل شد. (Ross, 1986:90) امروزه این شهر به عنوان «مرکز اصلی حیات شیعه در عراق و جهان اسلام» (Giovanni, 2007: 246) شناخته می‌شود و محل استقرار مهم‌ترین مرکز آموزشی-مذهبی شیعه به نام «حوزه علمیه نجف» است. (احمدی و جاسم نژاد، ۱۳۹۴: ۵۳)

مقاله به دنبال پاسخی مستدل به این پرسش است که آیا بین گسترش بافت شهری نجف با ایجاد و گسترش حرم امام علی (ع) نسبت و رابطه‌ای وجود دارد؟ در تبیین این سؤال پژوهشی به نظر می‌رسد بین تغییر و تحولات بافت شهری نجف با تحولات و تغییرات واقع شده در حرم امام علی (ع) ارتباط

1. Anthony Moris

تنگاتنگی وجود دارد. حتی تغییرات و بازسازی‌ها در بافت شهری و حرم، رابطه عمیقی با مناسبات سیاسی-مذهبی عراق و ایران در گذر زمان داشته است. این فرضیه نه تنها برای نجف، بلکه برای کربلا، کاظمین و سامرا نیز معتبر است. برای نشان دادن این نسبت و پیوستگی، مطالعه حاضر ضمن بررسی تأثیرات و دگرگونی بافت شهری نجف و حرم امام علی (ع)؛ به موازات آن اشارات مختصری به تحولات سیاسی-مذهبی عراق و ایران نیز، دارد.

در باب پیشینه تحقیق؛ نکته قابل تذکر آن‌که تقریباً تمامی تحقیقات به صورت جداگانه یا به موقعیت و بافت شهری نجف پرداخته و یا جداگانه به موقعیت حرم توجه کرده اند و به ارتباط و پیوند تنگاتنگ هر دو به موازات یکدیگر توجه نکرده‌اند. ولی با این وجود؛ کتاب ارزشمند تاریخ النجف (الیتیمة الغریبة و التحفة النجفیه فی الارض المبارکة الزکیة) نوشته سیدحسین بُراقی نجفی، نقطه آغاز پژوهش حاضر در این رابطه است. این کتاب یکی از بهترین تحقیقات درباره تاریخ نجف است و به شرح پیدایش، تحولات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی این شهر از دوران آغازین تا دوره‌های مختلف تاریخی می‌پردازد. کتاب دایره‌المعارف النجفیه نگاشته محمدحسین آل‌کاشف‌الغطاء در باب تاریخ نجف و مرقد امیرالمؤمنین علی (ع) مطالبی را شامل است. کتاب اطلس شیعه نوشته رسول جعفریان نیز، به‌رغم جامع بودن مطالب در باب دولت‌های پراکنده شیعی در ادوار مختلف جغرافیای تاریخی، اما بسیار مختصر و گذرا این حجم از اطلاعات گسترده را تدوین نموده، همین ضعف به کتاب عتبات عالیات عراق نوشته اصغر قائدان هم، وارد است. از طرف دیگر، مدخل نجف در دایره‌المعارف‌های عربی بسیار مفید و به تفصیل به تحولات و دگرگونی‌های این شهر در ادوار مختلف تاریخی پرداخته‌اند. اگرچه در استفاده از مطالب این مداخل نیز، لزوم نقد منابع به جهت سوگیری‌ها و استفاده از برخی منابع غیر مستند و موثق از منظر نویسندگان این پژوهش‌ها بسیار مهم است.

همچنین در باب آسیب‌شناسی تحقیقات و پژوهش‌های تاریخی انجام شده درخصوص وجوه تمدنی نجف و بازسازی‌های واقع شده در آن، توجه به این نکته مهم است که اغلب مقالات، پایان‌نامه‌ها، کتب تحقیقی درباره نجف بیشترین تمرکزشان به تحولات این منطقه از دوره صفویه به بعد است و از توجه به تحولات بافت شهری این منطقه در دوره قبل از دوره صفویه بازمانده‌اند. به عنوان مثال، در این پژوهش‌ها به‌طور خاص به وضعیت نجف در دوران صفویه و قاجار پرداخته شده و تأثیرات حکومت‌های عثمانی،

صفویه و قاجار بر این شهر و همچنین وضعیت اجتماعی و مذهبی آن تحلیل شده است. همچنین، به تفصیل از تأثیرات سیاسی، اقتصادی و دینی این تحولات بر نحوه زندگی مردم و ساختار اجتماعی نجف مطلب آورده شده است، اما ویژگی مقاله حاضر توجه به بافت شهری نجف از زمان پیدایش و مهم‌تر از آن تأثیر آرامگاه امام علی (ع) در بافت شهری نجف می‌باشد که در پژوهش و تحقیقات اخیر، کمتر بدان پرداخته شده است.

تاریخ نجف از بدو پیدایش تا دگرگونی بافت شهری در تمدن اسلامی

نَجَف که با نام‌های نَجَف، و گاهی مشهد علی-مدفن حضرت امام علی (ع)- نیز شناخته می‌شود، محل گورستان عظیمی به نام وادی السلام-به معنی مکان آرامش-است. شیعیان معتقدند که نجف مکان مقدسی است و دفن شدن در این قبرستان به منزله ورود به بهشت است. (Nasr,2006:55) این قبرستان، بزرگ‌ترین و قدیمی‌ترین گورستان فعال جهان محسوب می‌شود. نام نجف از کلمه نجفا گرفته شده است که به معنای "مکانی است که آب در آن فرو نمی‌رود." (رحمانی، ۱۳۹۳: ۲۸۶) در غرب شهر، باتلاقی وجود داشته که بدان جهت این منطقه را دریاچه نجف (بحرالنجف) نیز، می‌نامیدند. (بُراقی نجفی، ۱۳۹۶: ۴۵)

قبل از ظهور اسلام، نجف قسمت کوچکی از شهر حیره بود که از قرن چهارم تا هفتم پس از میلاد، تابع امپراتوری ساسانیان بود. حیره مرکز حکومتی امرای عرب لَخمی بود، سلسله‌ای عربی مسیحی که با ساسانیان علیه رومیان متحد می‌شدند، اما شاهنشاه ساسانی در دوره خسرو دوم، لَخمیان را در سال ۶۰۲ م از بین برد. (طبری، ۱۳۶۳، ج ۶: ۲۷-۲۵) حذف امارت دست‌نشانده لَخمیان؛ ساسانیان را در معرض مستقیم حمله اعراب قرار داد. کمی بعد در پی حملات مسلمانان، دولت ساسانی در جنگ سرنوشت‌ساز قادسیه در جنوب عراق در سال ۶۳۶ م / ۱۴ ق شکست خورد. در جریان این نبرد و حملات پس از آن، مسلمانان از سمت غرب امپراتوری ساسانی به داخل ایران هجوم آوردند و به تدریج در طی چند جنگ مهم در دوره خلیفه دوم و حوادث پس از آن، حکومت ساسانی به طور کامل از بین رفت.

امام علی (ع) چهارمین خلیفه مسلمین و اولین جانشین به حق حضرت محمد (ص) حدود پنج سال حکومت، قلمرو اسلامی را برعهده داشت و پایتخت او، شهر کوفه بود. او در سال ۴۰ ق در مسجد

کوفه، هنگام نماز صبح از پشت سر به ضربه شمشیر یکی از متعصبین و نادان‌های مذهبی به شهادت رسید. او سه روز، رنج کشید و سرانجام در روز بیست و یکم ماه مبارک رمضان بر اثر جراحت شدید به شهادت رسید. بنابه نقل شیخ مفید، به فرمان امیر مؤمنان علی(ع)، امام حسن(ع) و امام حسین(ع) دو پسر آن حضرت، غسل و تکفین او را انجام دادند و بدنش را به «غری» در نجف کوفه انتقال دادند و در آنجا به خاک سپردند و جای قبرش را طبق وصیت خود آن حضرت، مخفی کردند. علت مخفی کردن این بود که حضرت می‌دانست دولت بنی‌امیه که بعد از ایشان روی کار می‌آید، به دشمنی با حضرت اعتقاد دارند و هرچه در توان دارند از دشمنی کوتاهی نخواهند کرد. (مفید، ۱۴۱۴، ج ۱: ۱۰) لسترنج^۱ (زاده: ۲۴ ژوئیه ۱۸۵۴) در کتاب سرزمین‌های خلافت شرقی، داستان را کمی تغییر داده است: «علی درخواست کرد که وقتی نفس از بدنش جدا شد، او را روی شتری بگذارند و حیوان را به حال خود رها کنند؛ جایی که شتر زانوزد، جسد او در آنجا دفن شود». (لسترنج، ۱۳۶۲: ۱۷) این خبر را قبل از لسترنج، سفرنامه نویس پرتغالی قرن هفدهم، پدرو تکسیرا^۲ (زاده: ۱۵۷۰) که در سال ۱۶۰۴م از نجف دیدن کرده، نقل نموده بود. (Teixeira, 1902: 47-48) محققین عرب نیز، به این گزارش بسنده نموده و چنین نگاشته‌اند که مکان قبر علی(ع) در صحرای نجف، بلافاصله فاش نشد، زیرا خانواده او از به خاطر هتک حرمت مغرضین و معاندان، آن را مخفی نگه داشتند چون وجود مبارکش دشمنان زیادی داشت.

(Mahboba, 1986: 17-19)

با این وجود، ابن تیمیه (۷۲۸ ق) که نظریه پرداز اندیشه وهابیت می‌باشد، می‌گوید که حضرت علی(ع) در مسجد کوفه مدفون شده است. (Ibn Taymiyah, 1987: 367) این استدلال ابن تیمیه همواره برای تعمیق اختلافات بین سنی و شیعه مورد استفاده قرار گرفته است. علاوه بر ابن تیمیه، علمای اهل سنت قبل از او نظیر خطیب بغدادی (۴۶۳ ق) نیز، اظهار داشتند که حضرت علی(ع) در نجف دفن نشده است و مکان‌های احتمالی دیگری را برای قبر او شرح داده‌اند. (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۱: ۱۳۸) اما نکته بسیار مهم نهفته در پشت این استدلال‌ها؛ اول، مسأله شبهه افکنی و دوم، اصل تفرقه افکنی در جامعه مسلمین است. مانند ابن استدلال: «وجود زیارتگاه‌های تحت تسلط شیعیان در مکان‌هایی مانند

1. Guy le Strange
2. Pedro Teixeira

نجف و کربلا می‌تواند ادعای اهل سنت در مورد مرجعیت، نظارت و تسلط بر اماکن مقدس را مورد تردید قرار دهد». (Aslan, 2014: 117)

در دوران حکومت امام علی (ع) اولین جنگ‌های داخلی بین مسلمانان به وجود آمد. پس از شهادت ایشان، دشمن وی معاویه با غضب خلافت و تأسیس سلسله اموی (۱۳۲-۴۱ ق) شروع به گسترش سرزمین‌های اسلامی از پایتخت خود دمشق کرد. این سلسله از همان بدو تأسیس، کینه و نفرت شدیدی نسبت به دودمان علی (ع) داشتند. (مسعودی، ۱۳۹۶، ج ۲: ۱۲۴)

در دوره حکومت پسرش یزید، فاجعه و کشتار معروف کربلا در عراق، در ۶۰ مایلی شمال نجف، رخ داد. دلیلش هم آن بود که پسر امام علی (ع) بیعت با یزید فاسق را نپذیرفت و لذا در سال ۶۰ ق لشکر یزید، امام حسین (ع) و بسیاری از اعضای خانواده و بارانش را در کربلا به طرز فجیعی قتل عام کردند. (مسعودی، ۱۳۹۶، ج ۲: ۱۳۸) شیعیان هر سال، این روز را که به عاشورا معروف است، عزاداری کرده و آن روز را با احترام بسیار برگزار می‌کنند. به یاد امام حسین (ع) سالانه میلیون‌ها زائر از عراق، ایران، هند، پاکستان، کویت و عربستان سعودی و حتی کشورهای غیراسلامی به کربلا و نجف می‌روند. آداب و رسومی مانند: نذورات، سیاه پوشیدن و لعن بنی امیه از جمله این آداب است. امروزه، عاشورا و تمام مناسکی که در آن ایام انجام می‌شود، هسته اصلی هویت شیعه را تشکیل می‌دهد. (Nasr, 2006: 31)

از سال ۱۲۹ ق در خراسان ایران، عباسیان انقلابی را علیه امویان آغاز کرده و مدعی شدند که از نوادگان عباس، عموی پیامبر اسلام (ص) می‌باشند. انقراض حکومت امویان و آغاز سلسله عباسیان (۱۳۲-۶۵۶ ق)؛ به نظر می‌رسید تسامح بیشتری نسبت به علویان اعمال شود، اما عباسیان سیاست دوگانه‌ای را در پیش گرفتند. عباسیان بغداد را به عنوان پایتخت دولت اسلامی عباسی انتخاب کردند. (دنیل، ۱۳۶۷: ۵۳)

بررسی گزارش‌های تاریخی از ساخت اولین بنا و بازسازی‌ها بر مزار امام علی (ع)

در دوران حکومت عباسیان، درگیری‌های متعددی بین خلافت عباسی و شیعیان در نقاط مختلف عراق رخ داد، اگرچه مذهب رسمی غالب بر منطقه، مذهب اهل سنت بود. (آربری، ۱۳۸۰: ۲۷۴) شیعیان در طول خلافت امویان و عباسیان سرکوب می‌شدند و زندگی سختی را می‌گذراندند، بسیاری از آن‌ها

نیز، زندانی یا در حصر خانگی قرار گرفتند. با این حال، برخی از خلفای عباسی تظاهر به دوستی با علویان می‌کردند. همین تناقض در رفتارهای سیاسی خلفای عباسی با علویان، تأثیر زیادی بر معماری حرم امام علی (ع) داشت. به عنوان مثال؛ ساخت اولین مقبره بر مزار امام علی (ع) در نجف به هارون-الرشید (۱۴۹-۱۹۳ ق) پنجمین خلیفه عباسی، نسبت داده می‌شود. (لسترنج، ۱۳۹۳: ۸۷) آن مقبره فقط یک گنبد گلی بر روی سکویی قرار داشت، با چهار در و یک کوزه سفالی در بالای گنبد داشت. (Mahboba, 1986: 41) با این حال، این گنبد دوام زیادی نداشت، زیرا برخی گزارش داده‌اند که متوکل عباسی (۲۴۷-۲۰۷ ق) که او نیز، خلیفه عباسی بود، به دلیل کینه‌ای که نسبت به نوادگان علی (ع) داشت، آن را ویران کرد. گزارش‌های دیگر حاکی از آن است که مقبره رو به زوال رفت و در نهایت فرو ریخت، زیرا قدیمی شد و هیچ‌کس از آن نگهداری نکرد. (Mahboba, 1986: 42)

بین سال‌های ۸۹۶ - ۹۰۰ میلادی، محمد بن زیدالداعی، حاکم طبرستان در شمال ایران، حرم امام علی (ع) در نجف را برای بار دوم بازسازی کرد. او گنبدی بزرگ‌تر و ارگی بزرگ با هفتاد طاق به آن اضافه کرد. (مشکینی، ۱۳۹۵: ۱۷۳) کمی بعد، ابن حوقل، جغرافی‌دان عرب که در اواخر قرن سوم هجری از شهر کوفه بازدید کرده بود، اشاره می‌کند که ابوالهیجاء همدانی گنبدی بزرگ برای مقبره ساخته، آن را با فرش نفیس پوشانده و اطراف آن را دیوارکشی کرده است. (ابن حوقل، ۱۳۹۲: ۵۷) با این وصف، این مقبره چندان دوام نیاورد، امیر آل‌بویه عضدالدوله دیلمی، آرامگاه را بازسازی کرد و حرم امام (ع) را گسترش داد و برای اولین بار به زیارتگاه تبدیل شد. (جعفریان، ۱۳۸۷: ۷۳) به نقل وقایع‌نگاران، خلیفه، متخصصان و سازندگان ویژه‌ای را برای بازسازی مزار امام علی (ع) استخدام کرد. پلان اصلی این مقبره تا سال ۱۳۵۲ شمسی دوام داشت و در اثر آتش‌سوزی در این سال، از بین رفت. ابن بطوطه سیاح در توصیف بنای عضدالدوله درباره حرم نجف نوشته است:

«این روضه بهشتی با دیوارهای گچ‌بری شده، با نقاشی تزئین شده و درون آن با فرش‌ها و چراغ‌هایی از طلا و نقره مزین شده است.... در مرکز شهر نیز، مکان برجسته‌ایی وجود دارد که نذورات مردم در آن جا جمع شده، نقل است که وقتی فردی مریض می‌شود یا از هرگونه ناتوانی رنج می‌برد، به این بقعه مقدس نذر می‌کند تا از آن رنج، رهایی می‌یابد. این مکان منزّه به خاطر معجزاتش مشهور است و اعتقاد مردم بر این است که دلیل آن، وجود مزار حضرت علی (ع) در آن جاست.» (ابن بطوطه، ۱۳۷۶، ج ۱: ۱۴۵)

پیش از سقوط بغداد، خلافت عباسی رو به ضعف و انحطاط نهاده بود. در سرزمین‌های غرب خلافت عباسیان، برخی دولت‌های جدید ظهور کردند، که از جمله فاطمیان در شمال آفریقا را باید نام برد. فاطمیان، شیعیان اسماعیلی بودند که به علی (ع) و خانواده‌اش وفاداری نشان دادند. به عنوان مثال، وقتی که آن‌ها شهر قاهره، پایتخت فعلی مصر، را پایه‌ریزی کردند، بسیاری از زیارتگاه‌های شیعه در دوران حکومت فاطمیان در مصر ساخته شدند که برخی از آنها هنوز هم مورد بازدید توریست‌ها قرار می‌گیرد، مانند آرامگاه منسوب به حضرت زینب (س) و مسجدالحسین (Caroline, 2008: 218) بین عباسیان و فاطمیان، جنگ‌های زیادی به وجود آمد که هیچ‌کدام بر دیگری پیروزی کامل حاصل نشد.

قبل از سقوط خلافت، برخی از علمای شیعه که در بغداد تحصیل می‌کردند به جهت فشارهای دستگاه حکومت، شروع به مهاجرت به نجف کردند. در میان آن‌ها، شیخ طوسی در سال ۴۷۲ ق به نجف رفت. (آصفی، ۱۴۱۷: ۷۹) در آن‌جا، حوزه علمیه (نظام آموزشی شیعه برای تحصیل دین، زبان‌شناسی و فقه) را تأسیس کرد که هنوز هم پابرجاست. طوسی در طوس-ایران متولد شد و مهاجرت او به نجف، فصل جدیدی در توسعه آن، رقم زد. مشتاقان معارف اهل بیت (ع) از سراسر منطقه ایران و عراق شروع به آمدن به شهر نجف کردند و آموزه‌های شیعه شروع به گسترش کرد. از همین زمان به بعد، دفن مردم از همه طبقات در مجاورت به حرم امام علی (ع) توسعه یافت. (مظفر، ۱۳۹۸: ۱۳۲) این سنت پسندیده، مردم را از سراسر منطقه عراق بر آن داشت تا مردگان خود را در آنجا دفن کنند، زیرا معتقد بودند که اگر در نزدیکی مزار امام علی (ع) باشند، خداوند آن‌ها را به واسطه آن مزار مقدس، مورد مغفرت قرار می‌دهد. (مظفر، ۱۳۹۸: ۱۳۵) این باور، زندگی در شهر نجف را رونق بخشید. بسیاری از مردم شروع به سکونت در این منطقه کردند و مشاغلی را ایجاد کردند که نیازهای هم مردم ساکن و هم زائران را برآورده می‌کرد. با گسترش شهر؛ حرم، سیستم آموزشی جدید و گورستان شهر با هم ترکیب شده، بافت شهری رو به توسعه نهاد و مشاغل متنوعی برای امرار معاش مردم فراهم گردید. (Falah, 2018: 53) یکی از توصیفات کامل از این شهر از ابن بطوطه در سال ۱۳۲۷ م آمده است: «ما به شهر مشهد علی رفتیم که گمان می‌رود قبر علی در آن‌جا باشد. این شهر مکانی زیبا و پرجمعیت است، با این حال، همه ساکنان آن از فرقه رافضه-شیعه-هستند». (ابن بطوطه، ۱۳۷۶، ج ۱: ۱۴۷)

وجوه فرهنگی-اجتماعی عتبات مقدسه با تاثیر از دیپلماسی صفویه و عثمانی

جمعیت شهر نجف در قرن دهم میلادی/چهارم هجری، ۱۹۰۰ نفر بوده است و برخی مدارس و مساجد در قرن‌های چهاردهم و پانزدهم، در دوران جلایری‌ها (از سلسله‌های محلی مغولی) که از سال ۱۳۳۶ تا ۱۴۳۲ میلادی بر عراق عرب حکومت می‌کردند، در عتبات مقدسه ساخته شده است. (Mahboba, 1986: 21)

همان زمانی که موقعیت و جایگاه بغداد در حال محو شدن بود، در سال ۱۲۹۹ م دولت عثمانی ظهور کرد که در نهایت در قرن شانزدهم تحت حکومت سلطان سلیمان به حداکثر مرزهای خود رسید. کمی قبل از سلطنت سلیمان عثمانی، در سال ۱۵۰۲ م، امپراتوری صفوی بر مبنای یک ایدئولوژی صوفیانه ایجاد شد. شاه اسماعیل، اعلام کرد که تشیع مذهب رسمی دولت است. (نیومن، ۱۳۹۳: ۴۷) به تدریج عمده جامعه ایران نیز، شیعه شد و تمام فرقه‌های اسلامی معارض با تشیع از دوره صفویه به بعد جایگاه خویش را از دست دادند.

شاهان صفوی تمام و کمال به حمایت از زیارتگاه‌های شیعه در عراق و ایران پرداخته و ترویج زیارت این آرامگاه‌ها سیاست اصلی حکومت شان بود. این سیاست، باعث رونق این آرامگاه‌ها و مهم‌تر از آن، رشد جمعیتی و بافت شهری مناطق اطراف این آرامگاه‌ها گردید. به دستور شاه اسماعیل (۹۳۰-۹۰۳ ق) بنیان‌گذار دولت صفوی، بودجه قابل توجهی برای توسعه و گسترش آرامگاه امام علی(ع) صرف شد. (Rizvi, 2015: 110) تشکیل دولت صفوی در ایران، دو تغییر مهم را - حداقل از لحاظ مذهبی - رقم زد: شیعه دوازده امامی به یک قدرت سیاسی در منطقه تبدیل شد؛ و ایران برای اولین بار از زمان ساسانیان قبل از اسلام، به عنوان یک دولت-ملت، دوباره در یک پیکره یکپارچه متحد شد. اگرچه سیاست حکومت‌های ایران بعد از صفویه تا به امروز، مبنای سیاست‌های دولت صفوی نیست، اما همه دولت‌های ایران و به ویژه انقلاب اسلامی (۱۹۷۹ میلادی) تقریباً همان سیاست‌های حکومت صفویه در باب آرامگاه‌های مقدسه شیعه را دنبال می‌کنند. (Rizvi, 2015: 111)

موقعیت ایران در مسیرهای تجاری، فرصتی استثنایی برای صوفیان فراهم کرد تا کسب قدرت و ثروت کنند و عثمانی‌ها را در غرب و اوزبکان را در شرق به چالش بکشند. با این وجود، سیاست‌های سنی

گرایانه دولت عثمانی علیه صفویان در عراق باعث شد تا پیشروی و نفوذ صفویان در عراق محدود و در نهایت مجبور به ترک بیشتر سرزمین‌های عراق عرب گردیدند. (Courtney, 2005: 52)

عثمانی‌ها از سیاست سنی‌گری پیروی می‌کردند و لذا پس از نفوذ صفویان در مناطقی از عراق (مانند نجف و کربلا) و گسترش تشیع در عراق عرب؛ در مقابل تلاش کردند تا از نفوذ صفویان در عراق عرب بکاهند. شهرهای شیعه‌نشین در منطقه شروع به زوال کردند. در سال ۱۶۰۴ میلادی - تقریباً همان اوائل صفویه - تکسیرا وضعیت را به شرح زیر توصیف کرد: «از آنجایی که آنها [ایرانیان] این سرزمین را به عنوان سرزمینی مقدس برای تدفین در نظر گرفته بودند، محل تجمع مردمان در آن‌جا به حدی بود که به تدریج شهری رشد کرد که در بهترین حالت خود، در کمتر از پنجاه یا شصت سال پیش، شش تا هفت هزار خانه داشت. اکثر این خانه‌ها بزرگ و خوش‌ساخت بودند، همان‌طور که ویرانه‌های آن‌ها تا به امروز که - بیش از پانصد نفر ساکن ندارد - اکثر آن‌ها فقیر و بی‌مایه هستند، گواه این موضوع است. برخی از ساکنان به من گفتند که پس از مرگ شاه طهماسب دوم - پادشاه ایران که به این مکان بسیار علاقه داشت - این شهر از هر نظر رو به زوال گذاشته است. این شهر توسط دیواری احاطه شده بود که اکنون اماکن متعددی دیگری مانند مسجد و خانه‌هایی از آجر و گِل، آن را از بین برده است ... اکنون این سرزمین محل منازعه ترک‌ها و اربابان محلی است که باید اعراب به این اربابان خراج دهند» (Teixeira, 1902: 48-49)

از آن زمان به بعد، عراق همواره توسط عثمانی‌ها و صفوی‌ها مورد منازعه بود، زیرا تبدیل به یک منطقه حائل شده و منطقه‌ای بود که در طول سالیان دراز، درگیری‌های متعدد، بین این دو قدرت برای تصرف آن رخ داد. (آروانتسی، ۱۳۹۳: ۶۲) از دیدگاه منابع عربی و عثمانی، مردم عتبات مقدسه از جانب هر دو طرف، مورد سوءاستفاده قرار گرفتند؟! حتی برخی از مورخین آنان، این دوره را به غلط به عنوان «عصر تاریکی» عراق یاد می‌کنند. (Ebubekir, 2011: 7)

پس از دهه‌ها جنگ، عثمانی‌ها و صفویان سرانجام در سال ۱۵۹۰ م پیمان صلحی به نام پیمان قسطنطنیه امضا کردند. (رمضانی، ۱۳۹۱: ۸۶) همان‌گونه که رسم معمول آن بود بعد از هر قرارداد صلحی، عبور و مرور زائران ایرانی به عتبات مقدسه فزونی گرفت و بر رشد اقتصادی این شهرها تأثیر می‌گذاشت. این

جریان به سود دولت عثمانی و زیارت عتبات مقدسه، منبع تجارت و بازرگانی برای آن دولت بود. (بیاتی و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۹-۲۸)

سیاست صفویان در اهمیت بخشیدن و تبلیغ به زیارت عتبات مقدسه نسبت به اهمیت زیارت حج در مکه، شهری که تحت کنترل عثمانی‌ها بود، را کاهش می‌داد و زیارت زیارتگاه‌های شیعیان در عراق را برتری می‌بخشید. (بیاتی و دیگران، ۱۳۹۵: ۳۴) شاهان صفوی سرمایه‌گذاری زیادی بر آرامگاه‌های نجف، کربلا، کاظمین، سامراء و مشهد کردند. اندرو پترسون^۱ (زاده: ۴ ژوئن ۱۹۷۵ م) می‌گوید: «تأثیر صفویه را می‌توان در معماری بیرون از مجاورت زیارتگاه‌ها، در کاروانسراهای زیارتی بین نجف و کربلا یا در برخی از پل‌های این منطقه نیز مشاهده کرد. (Petersen, 2002: 126)

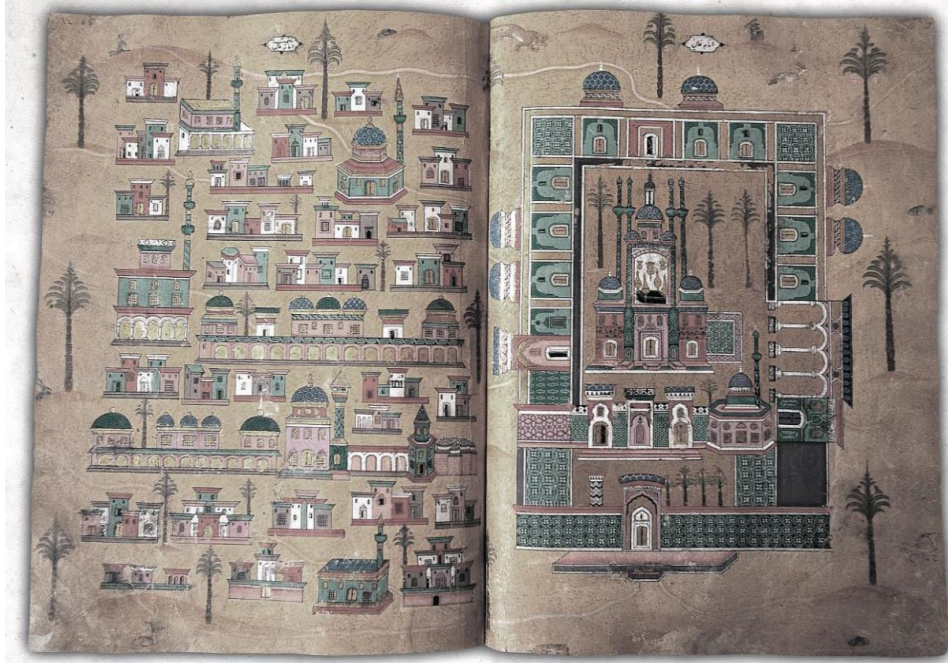
نسبت تحولات تاریخی بافت شهری نجف و حرم امام علی(ع) در تمدن اسلامی بر اساس نصوص تاریخی

به خوبی می‌توان این نکته را برداشت نمود که زیارت مقابر امام علی(ع) یا امام حسین(ع) در ادبیات متون شیعه از حج مهم‌تر است. از ائمه شیعه (علیهم‌السلام) احادیث بسیاری، مبنی بر پاداش زیارت مقابر امام علی(ع) و امام حسین(ع) وجود دارد که در کتابچه‌های زیارتی نوشته شده و امروزه این زیارت‌نامه‌ها به راحتی در دسترس مردم است. معروف‌ترین و جامع‌ترین این زیارت‌نامه‌ها با عنوان «کامل‌الزیارات: فضائل و روش زیارت مقبره‌های مقدس» در قرن دهم هجری نوشته شده، می‌باشد. به عنوان مثال، این حدیث: «ثواب زیارت (مرقد) امام حسین(ع) برابر با انجام عمل حج است». (ابن-قولویه قمی، ۱۳۷۷: ۱۵۶)

چنین روایات و احادیثی در زمانی که دولت عثمانی و حکومت حجاز سعی می‌نمودند زیارت و به جای آوردن حج زائران ایرانی از مکه را منع کنند، در ایران بیش از پیش تبلیغ و به کار برده می‌شد. (جعفریان، ۱۳۷۳: ۱۲۸) این احادیث بر اهمیت این زیارتگاه‌ها می‌افزود و باعث رشد اقتصادی بیشتر برای شهرهای عتبات مقدسه می‌شد. به عقیده کوزبای^۲ اولین نقشه شهر و حرم آن در سال ۱۵۳۷ م در یک

1. Andrew Patterson
2. Kösebay

نسخه خطی عثمانی به نام «بیان المنازل» ظاهر شد. نصوص مطراچی، که در بخشی از لشکرکشی سلطان سلیمان علیه صفویان حضور داشت، نقشه از شهر نجف را ترسیم کرده است. (Kösebay, 1988:11)

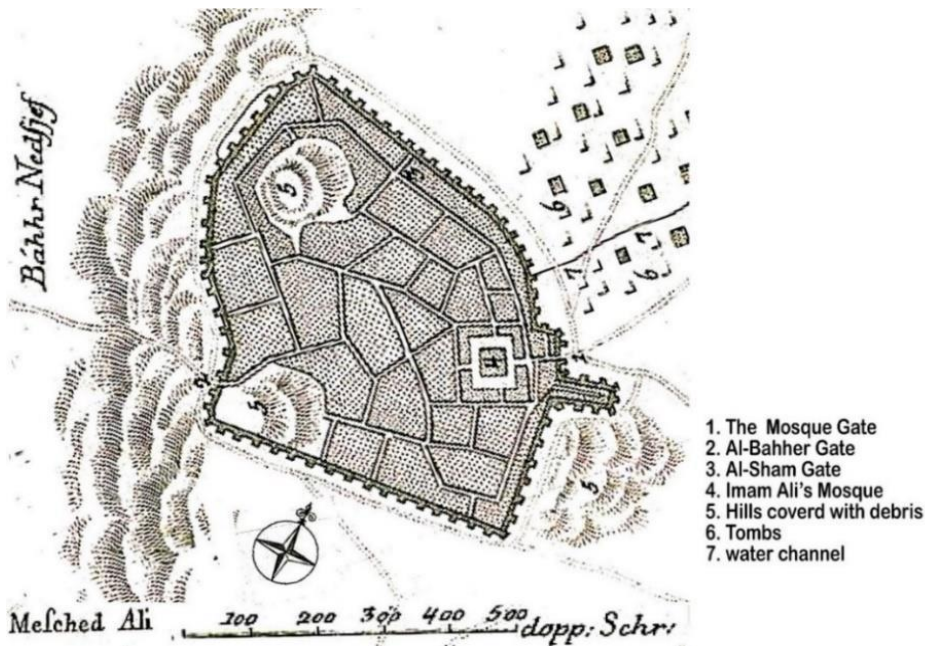

مینیاتور نقشه شهر نجف اثر نصوص مطراچی (۱۵۳۴ میلادی)، موجود در موزه توپقاپی استانبول

ترکیه. منبع: سایت ALAMY.com

بخش اول نقشه که در دو صفحه گسترده شده است، به حرم اختصاص داده شده و «حرم امام علی (ع)» نام دارد و بخش دوم بر شهر تمرکز دارد و به «ضمیمه حرم امام علی (ع)» شهرت دارد که شامل ملحقاتی است که به حرم امام علی (ع) پیوست یافته است. تحلیل این دو تصویر نشان می‌دهد که در آنجا، خانه‌های متعدد؛ یک حمام عمومی؛ سه بازار؛ در اطراف حرم وجود داشته است. (Kösebay, 1988:36) حرم، دارای چهار مناره و سه گنبد بود. مطراچی در نقاشی‌هایش از فضای داخلی حرم، به جعبه‌ای روی قبر امام علی (ع) اشاره می‌کند که تا دوره معاصر هم، وجود داشت. همین‌طور در ترسیم فضای درونی دیوارهای ورودی حرم، قبرهایی وجود داشت و یک ورودی اصلی و دو حیاط نیز، موجود بود. (Kösebay, 1988:37)

کمتر از صد سال پس از نسخه خطی مطرافچی، تکسیرا در سال ۱۶۰۴ م از این شهر بازدید کرد. او می‌نویسد: «در مسجد یا حرم، جایی که می‌گویند پیکر علی (ع) قرار دارد، اشیاء قیمتی وجود دارد؛ و به ویژه سه چراغ بزرگ طلایی، مزین به جواهرات گرانبها، که توسط شاهزادگان مختلف اهدا شده است.» (Teixeira, 1902:48) یکی دیگر از سیاحان غربی کارستن نیبور^۱، شرق‌شناس آلمانی (زاده: ۱۷ مارس ۱۷۳۳ م) اولین نقشه مقیاس‌بندی شده از نجف را در سال ۱۷۶۵ م ترسیم کرد (Niebuhr 1778: 518)، که نشان می‌دهد شهر در اطراف حرم، دیوارکشی شده و نامتقارن است. (شکل پایین)

نقشه نیبور سه دروازه به داخل شهر را نشان می‌دهد: دروازه مسجد (شماره ۱) که به مقبره امام علی(ع) منتهی می‌شود، دروازه البحر (شماره ۲) و دروازه شام (شماره ۳) که می‌توان به دروازه سوریه ترجمه کرد. سه تپه (شماره ۵) نیز پوشیده از زباله و نخاله به تصویر کشیده شده‌اند. روی نقشه یک کانال آب (شماره ۷) وجود داشت که از سمت گورستان به شهر می‌آمد، که اکنون اثری از آن نیست.

(Kösebay, 1988:11)

1. Carsten Niebuhr

نقشه نیبور نشان می‌دهد که حرم امام علی(ع) خارج از شهر، بوده است. این موضوع در شهرهای اسلامی غیرمعمول است! چون در اکثر شهرهای اسلامی، حرم اصلی در مرکز قرار داشت. از روی نقشه، به نظر می‌رسد که قبرستان شهر نجف نسبت به قبرستان‌های دیگر شهرهای اسلامی از آنچه که باید به حرم نزدیک‌تر بوده است. با این حال-اگر نقشه دقیق باشد-دلیل اصلی چنین جنبه غیرمعمولی در قرارگیری حرم اصلی در خارج از دیوار شهری؛ به دلیل اهمیت و ارزش اجتماعی دفن مردگان در نجف است.

شیعیان نجف یا غیر نجف ترجیح می‌دادند و تاکنون نیز، ترجیح می‌دهند که تا حد امکان به حرم نزدیک باشند، بنابراین در نجف بسیاری از مقبره‌ها نیز، در نزدیک دیوارهای پیرامونی حرم قرار دارند. دفن کردن اموات در نزدیکی حرم امام علی(ع)، همواره جزو آمال بزرگ هر مسلمانی در طول تاریخ محسوب می‌شود. (قائدان، ۱۳۸۳: ۹۵) نیبور اشاره می‌کند که مردم برای این امتیاز، پول زیادی می‌پرداختند. (Niebuhr, 1778 : 518) برخی دیگر که توانایی پرداخت این مقدار پول را نداشتند، مردگان خود را در فاصله دورتری، اما همچنان در حومه دیوار شهر دفن می‌کردند. نزدیکی محل حرم به محل گورستان (شماره ۶) در نقشه نیبور به چنین شیوه‌های تدفینی دلالت دارد (Niebuhr, 1778: 519) بنابراین، ساکنان شهر اجازه می‌دادند که گورستان به تدریج به حرم نزدیک شود و با پرداخت هزینه‌های بالاتر توسط چهره‌های برجسته اجتماعی و افراد ثروتمند برای دفن مردگان خود در زمین بین قبرستان و حرم، به آرامی به حرم نزدیک‌تر می‌شدند.

نتیجه‌گیری

حرم و بارگاه امام علی(ع) تأثیر بسیار زیادی در دگرگونی تاریخی بافت شهری نجف داشته است. حرم واسطه بین قبرستان، بازار و بخش مسکونی بافت شهری نجف بوده است. مهم‌تر آن‌که بر مناسبات اجتماعی و سیاسی و فرهنگی شهر نجف نیز، تأثیر گذاشته است. پس از ظهور حکومت شیعه صفوی در قرن شانزدهم میلادی و سیاست‌های مذهبی صفویه- عثمانی؛ به خوبی تأثیرگذاری آن بر شهرهای مذهبی عراق (مانند نجف، کربلا، کاظمین و سامرا) بیشتر شد. از آن زمان، ایرانیان در تجلیل، بنا و بازسازی حرم‌های امامان شیعه در این شهرها نهایت اشتیاق را از خود بروز دادند: تزیین و طلاکاری؛

حفظ و گسترش بافت حرم به موازات گسترش بافت شهری باعث می‌شد به صورت دوره‌ای و هربار بیشتر از دوره قبل بر زیارت این حرم و حتی بافت شهری نجف افزوده شود. به این ترتیب، این شهرها به آینه‌ای از ارتباط سیاسی عراق و ایران تبدیل شده‌اند. هر موقع روابط ایران و عراق از همان قرون نخستین اسلامی برقرار بوده، حکام و بزرگان ایران در این مکان‌ها سرمایه‌گذاری کردند و تعداد زائران افزایش یافت. در نهایت، اقتصاد و توسعه شهری در اطراف حرم‌ها رشد کرد. عکس این موضوع نیز، صادق بود، زیرا وقتی روابط سنی-شیعه یا عثمانی-صفوی رو به وخامت می‌گذاشت، این شهرها رو به زوال رفتند.

با این وجود، ارتباط تنگاتنگ بافت کالبدی شهر نجف و حرم امام علی (ع) از قرن دهم هجری به بعد به شدت برقرار بود. زیارت مرقد امام علی (ع) همیشه و در همه ادوار تاریخی بر بافت جمعیتی نجف نیز تأثیرگذار بوده است. حتی به دلیل وجود حرم امام علی (ع)، تمامی امور حیاتی شهر به خصوص مراکز و مدارس علمیه در نجف توسعه یافت و بسیاری از طلاب از سراسر ایران و عراق برای تحصیل و زندگی به نجف مهاجرت کردند. حتی قبرستان وادی السلام در نزدیکی شهر نیز، برای ساکنان، شغل ایجاد کرده است. سخن آخر آن‌که؛ تبیین و توضیح رابطه متقابل بین گسترش حرم و تأثیرگذاری آن بر بافت اجتماعی، فرهنگی نجف در تمدن اسلامی، امری مسلم است. بر مبنای مستندات تاریخی - که به برخی از آنها در متن حاضر اشاره گردید- این تأثیر و تعامل کالبدی حرم و نجف همواره در ادوار مختلف تاریخی برقرار بوده و نقش بسیار مهمی در حفظ و دگرگونی حیات شهری نجف داشته و به همین دلیل است که نجف توانسته است به برکت وجود حرم؛ صدها سال در حوزه تمدنی دوام بیاورد و به حیات خود تا به امروز ادامه دهد.

کتابنامه

- آربری و دیگران (۱۳۸۰). تاریخ اسلام (پژوهش کمبریج)، ترجمه احمد آرام، تهران، امیرکبیر.
- آروانتسی، آبراهام (۱۳۹۳). تاریخ جنگ‌ها: گزارش نبردهای ایران و عثمانی، ترجمه فاطمه اروجی، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام.

آصفی، محمد مهدی (۱۴۱۷). «مدرسة النجف و تطور الحركة الاصلاحية فيها»، در موسوعه النجف الاشرف، جمع بحوثها جعفر دجيلی، بيروت، دارالاضواء.

آل کاشف الغطاء، محمد حسين (۱۳۹۳). دايره المعارف النجفيه، قم، مجمع الذخاير الاسلاميه.

ابن تيميه، تقى الدين (۱۴۲۳ق). مجموع الفتاوى، تحقيق عبدالرحمن بن محمد بن قاسم، مدينه، دارالاضواء السلف، ج ۵.

ابن حوقل، ابوالقاسم (۱۳۹۲). صوره الارض، ترجمه جعفر شعار، قم: مجمع ذخائر اسلامي.

ابن بطوطه، ابو عبدالله محمد بن عبدالله (۱۳۷۶). رحله، ترجمه محمد علي موحد، تهران، آگاه.

ابن قولويه، جعفر بن محمد (۱۳۷۷). كامل الزيارات، تحقيق جواد قيومي، ترجمه ذهنی تهرانی، تهران، راه حق.

احمدی، عباس و جاسم نژاد، مسعود (۱۳۹۴). از نجف تا قم (ژئوپلیتیک اندیشه سیاسی شیعه)، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

براقی نجفی، سید حسین (۱۳۹۶). تاريخ النجف (الیتیم الغروية و التحفة النجفية فى الارض المباركة الزكية)، ترجمه حسین منوچهری، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

بیات، حسینعلی و یوسفی، جمیله (۱۳۹۶). «تحلیل انتقادی روایت های سقوط بغداد توسط مغولان»، فصلنامه تاریخ اسلام، س ۱۸، ش ۷۲، صص ۲۲۳-۱۹۲

جعفریان، رسول (۱۳۷۳). میراث اسلامی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ج ۳.

جعفریان، رسول (۱۳۸۷). اطلس شیعه، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.

خطیب بغدادی، احمد بن علی (۱۴۱۷). تاریخ بغداد، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، ج ۱.

دنیل، جان التون (۱۳۶۷). تاریخ سیاسی و اجتماعی خراسان در زمان حکومت عباسیان، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، علمی و فرهنگی.

بیاتی، هادی، رازنهان، محمدحسن و دهقانی، رضا (۱۳۹۵). «بررسی جایگاه اقتصادی عتبات عالیات در روابط عثمانی و صفویه»، فصلنامه پژوهش های تاریخی، س ۸، ش ۳۱، صص ۴۵-۲۵.

رحمانی، زهرا (۱۳۹۳). فرهنگ لغت المعجم الصریح (فارسی به عربی)، تهران، مجد.

رمضانی، عباس (۱۳۹۱). معاهدات تاریخی ایران از صفویه تا پایان قاجاریه، تهران، کتاب تارا.

شیخ مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۴). الارشاد، بیروت، دارالمفید، ج ۱.

طبری، ابوجعفر محمد بن جریر (۱۳۶۳). الرسل والملوک، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر، ج ۱۶

- قائدان، اصغر (۱۳۸۳). عتبات عالیات عراق، ویراستار جواد کامور بخشایش، تهران، مشعر.
- لسترنج، گای (۱۳۹۳). جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران، علمی - فرهنگی.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۹۶). مروج الذهب و معادن الجواهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، علمی - فرهنگی.
- مشکینی، علی اصغر (۱۳۹۵). علویان طبرستان (نخستین حکومت شیعه در ایران)، تهران، مینوفر.
- مظفر، محسن عبدالصاحب (۱۳۹۸). «بررسی تاریخ خاکسپاری در نجف و وادی السلام»، ترجمه محمدحسین خوشنویس، فصلنامه زیارت، ش ۴۹، صص ۱۴۳-۱۲۹.
- نیومن، آندر جی، (۱۳۹۳). ایران عصر صفوی (نوزایی امپراطوری ایران)، ترجمه بهزاد کریمی، تهران، افکار.
- American University in Cairo Press, 6th Edition.
- Aslan, R. (2014). "From body to shrine: The construction of sacred space at the grave
- Bin Taymiyah, A. (1987). Greatest Fatwas, V 5, Birot: Dar al-Kutib Al ilmia.
- Caroline, W. (2008). Islamic Monuments in Cairo: The Practical Guide. Cairo: The Century. Berkeley, CA: University of California Press.
- Courtney, H. (2005). The History of Iraq. Connecticut: Greenwood Publishing Group.
- Ebubekir, C. (2011). Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth Century Middle East. Vol. 22. London and New York: I.B. Tauris.
- Edwin, A. James, M. (2013). History of Urban Form Before the Industrial Revolution: Routledge.
- Falah, S. (2018). M, The Shrine that Consumed Its Town: The Role of Religion and Politics in Reshaping the Iraqi City of Najaf: university of Cincinnati.
- Giovanni, C. (2007). The Art and Architecture of Mesopotamia. New York.
- Kösebay, Y. (1998). «An interpretive analysis of Matrakç Nasuh's Beyan- Menazil: Translating text into image by Yonca Kösebay» .MSc, Massachusetts Institute of Technology.

- Mahboba, J.(1986). The Past and Present of Najaf. Dar Aladhwaal- Lebanon 2nd ed.
- Nasr,V.(2006). The Shia revival: How Conflicts within Islam will Shape the Future ,NewYork: Norton & Company Inc .
- Niebuhr, C.(1778). Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern, (vol 2) Kopenhagen. Hamburg, Germany: Heidelberg University .
- of Ali Ibn Abi Talib In Najaf." PhD diss: University of North Carolina at Chapel Hill.
- Petersen, A.(2002). Dictionary of Islamic Architecture.London: Routledge.
- Rizvi, K.(2015). The Transnational Mosque: Architecture and Historical Memory in the Contemporary Middle East.North Carolina: University of North Carolina Press .
- Ross E. (1986). The Adventures of Ibn Battuta: A Muslim Traveler of the Fourteenth.
- Teixeira, Pedro and Stevens.J.(1902). The Travels of Pedro Teixeira: With His "Kings of Hormuz" and Extracts from His "Kings of Persia", No. 9:Hakluyt Society.